

Мовазнаўства

В. П. КРАСНЕЙ

ДА ПЫТАННЯ АБ ВЫВУЧЭННІ БЕЛАРУСКАЙ ТЭРМІНАЛАГІЧНАЙ ЛЕКСІКІ 20-х ГАДОЎ

Своеасаблівымі і важнымі этапамі ў гісторыі развіцця новай беларускай літаратурнай мовы і яе лексікі з'яўляюцца перад- і паслякастрычніцкія дзесяцігоддзі. Пачатак XX стагоддзя, калі небывалага ўздыму дасягнула рэвалюцыйная і нацыянальна-вызваленчая барацьба народаў царскай Расіі, азнаменаваўся для беларускага народа абуджэннем яго нацыянальнай самасвядомасці, барацьбой за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне, усведамленнем «права жыць, як свабодная нацыя, разьвіваць сваю мову, сваю літаратуру, ...пазнаваць навуку ў сваёй роднай мові, разьвіваць сваю культуру»¹. На працягу 1901—1917 гадоў убачылі свет першыя легальныя газеты і часопісы на беларускай мове, выдадзена 81 кніга арыгінальнай мастацкай літаратуры і 25 кніг перакладаў, 24 фальклорныя зборнікі, 14 календароў, 43 брашуры на навукова-папулярныя тэмы, 13 дапаможнікаў для навучання і інш., усяго 245 кніг². Гэта садзейнічала фарміраванню новай беларускай літаратурнай мовы, развіццю яе слоўнікавага складу, што значна папоўніўся новымі лексіка-фразеалагічнымі сродкамі, сярод якіх пэўную частку складаюць адзінкі намінальна-тэрміналагічнага характару.

Перадкастрычніцкае дзесяцігоддзе стала, такім чынам, пачатковым этапам у фарміраванні тэрміналагічнай лексікі новай беларускай літаратурнай мовы. Праўда, у функцыянальных адносінах тэрміналагічная лексіка яшчэ амаль не адрознівалася ад агульнаўжывальнай, таму для яе характэрны былі полінайменнасць, фонамарфалагічная варыянтнасць, семантычная неакрэсленасць шматлікіх тэрмінаў, іх структурная і генетычная неаднароднасць і інш. Тым не менш ужо ў гэты час паступова акрэсліваліся паняццёвая аснова сэнсавага зместу тэрмінаў, тэндэнцыя да іх фармальна-лексічнай і семантычнай рэгулярнасці, ішлі пошукі той матэрыяльнай субстанцыі, якая павінна была стаць базай новай для беларускай літаратурнай мовы намінацыі. Аднак усё гэта не магло праявіцца належным чынам і прывесці да мэтанакіраванай тэрмінатворчасці, паколькі беларускі народ па-ранейшаму не меў сваёй дзяржаўнасці, а яго «літаратурная мова была сацыяльна і функцыянальна абмежаваная, а значыць і недадаткова развітая, каб абслугоўваць усе патрэбы грамадства. Гэта абмежаванасць найбольш яскрава выяўлялася ў галіне лексікі»³.

Свядомая і мэтанакіраваная тэрмінатворчасць у беларускай літаратурнай мове распачалася пасля Вялікай Кастрычніцкай сацыялістычнай рэвалюцыі, калі ў выніку ажыццяўлення ленінскай нацыянальнай палітыкі беларуская мова стала юрыдычна раўнапраўнай з мовамі ўсіх народаў Савецкага Саюза і за кароткі час павінна была ў такой меры папоўніць сваю лексіку і развіць усе структурна-функцыянальныя стылі, каб забяспечыць моўныя запатрабаванні беларускага народа ва ўсіх

сферах сацыялістычнага будаўніцтва. Пры гэтым задача стварэння беларускай нацыянальнай тэрміналогіі стала адной з першачарговых, бо без развітай тэрміналогіі беларуская літаратурная мова не магла абслугоўваць такія важныя сферы, як асвета, навука і культура. У пачатку 1921 года да ажыццяўлення названай задачы прыступіла Навукова-тэрміналагічная камісія, а ў пачатку 1922 года заснаваны на яе базе Інстытут беларускай культуры. У выніку гэтага 20-я гады сталі гадамі настолькі значнай па маштабах і тэмпах тэрмінатворчасці, што іх неабходна лічыць асобным этапам у гісторыі фарміравання беларускай нацыянальнай тэрміналогіі.

Як вядома, свядомая і мэтанакіраваная тэрмінатворчасць непасрэдна звязана з рэгістрацыяй, выяўленнем і асэнсаваннем сістэмных сувязей паміж тымі паняццямі, якія здабыты ў працэсе навуковага пазнання. Гэтыя паняцці аб'ядноўваюцца ў пэўныя класіфікацыйныя сістэмы, а затым кожнае з іх азначаецца ў адпаведнасці з лагічнай схемай навукі. У сваю чаргу на аснове навуковых азначэнняў паняццяў вырацоўваецца сістэма дэфініцый, для якой характэрны іерархічныя адносіны паміж асобнымі яе часткамі і ўнутры іх. Пасля гэтага вядзецца пошук і адбор адпаведных тыпаў моўных сродкаў, мадэляў моўных знакаў для выражэння тых ці іншых тыпаў дэфініцый, каб стварыць такую сістэму тэрмінаў, кожны з якіх у плане зместу сіметрычна суадносіцца і проціпастаўляецца адзін аднаму па дакладна акрэсленых дыферэнцыяльных прыметах, а ў плане структуры характарызуецца рэгулярнасцю словаўтваральнай мадэлі і спецыялізацыяй словаўтваральнага афікса. Аднак неабходна мець на ўвазе, што перадумовай падобнай тэрмінатворчасці з'яўляецца: а) дастаткова высокая ступень развіцця лексіка-семантычнай сістэмы мовы як матэрыяльнай субстанцыі для ўсіх тэрміналогій на этапе натуральнага іх узнікнення і фарміравання; веданне гэтай лексіка-семантычнай сістэмы і сродкаў яе слова- і формаўтварэння; наяўнасць адпаведных тым ці іншым галінам ведаў сукупнасцей тэрміналагічных адзінак, што з'яўляліся ў мове ў выніку натуральнага яе развіцця; дакладнае ўяўленне аб асаблівасцях жывой моўнай тканіны тэрмінаў, усіх слова- і формаўтваральных сродках і іх патэнцыяльных дэрывацыйных магчымасцях як у межах асобных тэрміналогій, якія склаліся ў выніку натуральнага іх узнікнення і развіцця, так і ў складзе ўсёй тэрміналагічнай лексікі; пазнанне сутнасці тэрміналагічных значэнняў і іх узаемадзеяння з традыцыйнай семантычнай сістэмай мовы; б) даволі высокі ўзровень развіцця навуковай думкі; дастаткова выразная дыферэнцыяцыя навуковых ведаў пры захаванні пэўных сувязей паміж навуковымі дысцыплінамі; наяўнасць сістэматызаваных апісанняў розных галін ведаў на той ці іншай ступені іх развіцця і ў адпаведнасці з лагічнай схемай навукі.

Улік акрэсленых вышэй інтра- і экстралінгвістычных фактараў пры аналізе тэрміналагічнай лексікі дае магчымасць высветліць, у якой меры пры фарміраванні тэрміналогіі праяўляліся, з аднаго боку, тыя працэсы, што абумоўлены натуральным ходам развіцця лексікі, а з другога — працэсы, прадвызначаныя свядомай і мэтанакіраванай тэрмінатворчасцю. Толькі на падставе такога даследавання можна выявіць ступень уздзеяння на фарміраванне тэрміналогіі дзвюх «рухаючых» сіл — стыхійнасці і кіруемасці. У дачыненні да беларускай тэрміналагічнай лексікі 20-х гадоў гэта цалкам апраўдана, паколькі «кардынальным момантам, які павінен у цэлым абумовіць і падыход, і метады аналізу тэрміналогіі, павінна быць абсалютна дакладнае бачанне таго, якім шляхам фарміруецца, складаецца тая ці іншая тэрміналагічная сфера, і перш за ўсё ці з'яўляецца яна вынікам свядомай, мэтанакіраванай моўнай дзейнасці ці прадстаўляе сабой вынік развіцця адзінак, якія фарміруюцца натуральна (естественно)»⁴.

Калі мець на ўвазе тыя арганізацыйныя мерапрыемствы, якія былі праведзены ў 20-х гадах з мэтай стварэння беларускай нацыянальнай тэрміналогіі, публікацыю на старонках «Весніка Народнага Камісарыя-

та асветы ССРБ» 8 тэрміналагічных слоўнікаў і выпуск асобнымі выданнямі 24 слоўнікаў тэрмінаў, падрыхтаваных Навукова-тэрміналагічнай камісіяй і Інстытутам беларускай культуры на працягу 1921—1930 гадоў, то лагічна было б дапусціць, што тэрміналагічная сфера ў беларускай літаратурнай мове гэтага часу фарміравалася пераважна ў выніку свядомай і мэтанакіраванай моўнай дзейнасці. Але такі вывад будзе паспешлівым, бо нават у мовах з высокаразвітай лексіка-семантычнай сістэмай і актыўнай нарматыўнай рэгламентацыяй працэсаў тэрмінатворчасці «патрэбнасці фіксацыі, перадачы і скарыстоўвання новых ведаў выклікаюць развіццё тэрміналогіі, вынікам чаго з'яўляецца ўзмацненне некантралюемых працэсаў тэрмінаўтварэння»⁵. Тым якравей гэта праяўляецца ў перыяды масавага стварэння новых тэрмінаў і тэрмінасістэм, да якога ў беларускай літаратурнай мове якраз і адносяцца 20-я гады. Акрамя таго, на выпрацоўку беларускай тэрміналагічнай лексікі аказалі ўплыў тэматычная абмежаванасць і неўнармаванасць слоўнікавага складу мовы, розныя погляды на крыніцы і шляхі яго ўзбагачэння і ўдасканалення, адсутнасць грунтоўных лексікаграфічных даведнікаў тагачаснай літаратурнай мовы і жывых народных гаворак, недастатковая вывучанасць наяўнага лексічнага фонду, слова- і формаўтваральных сродкаў мовы, малалікасць выданняў, зместам якіх з'яўлялася больш ці менш разгорнутая сістэма ведаў па розных галінах навукі і тэхнікі. Усё гэта таксама спрыяла стыхійнасці ў тэрмінатворчасці і стрымлівала праяўленне працэсаў упарадкавання (асабліва ў сферы функцыяніравання тэрмінаў і часткова ў сферы іх фіксацыі). Таму, хоць мы і маем справу пакуль што з недастаткова вывучанымі аб'ектамі — агульнаўжывальнай і тэрміналагічнай лексікай 20-х гадоў, — ёсць падставы лічыць, што пры стварэнні тэрміналогіі на пачатку ў большай ступені праявілася стыхійнасць, чым кіруемасць.

Беларуская літаратурная мова, сутыкнуўшыся ў 20-х гадах з надзённымі патрэбамі знайсці сродкі выражэння для вялікай колькасці новых паняццяў, што з'яўляліся ў выніку бурнага дзяржаўнага, грамадскага, эканамічнага, навуковага і культурнага развіцця рэспублікі ў новых гістарычных умовах, арыентавалася, як вядома, на ўласныя моўныя рэсурсы. Да гэтых рэсурсаў звярнуліся таксама і стваральнікі беларускай тэрміналогіі. Але, свядома акрэсліўшы ў якасці матэрыяльнай субстанцыі тагачасную лексіку літаратурнай мовы і жывых народных гаворак, яны не змаглі абмежаваць праяўленне тых структурна-марфалагічных і лексіка-семантычных уласцівасцей, якія характэрны для натуральнага ходу развіцця лексічнай сістэмы. І гэта заканамерна, бо, як зазначае Л. Л. Куціна, «мова дае матэрыял для тэрміналогіі, але яна ж навязвае ім прынцыпы сваёй арганізацыі»⁶. Значыць, у такім разе пры вывучэнні тэрміналогіі «павінны быць выяўлены і паказаны суадносіны паняццяў і знакаў у канкрэтнай моўнай сферы, раскрыты тыя аб'ектыўныя ўнутраныя заканамернасці, якія кіруюць станаўленнем данай тэрміналагічнай сферы»⁷.

Аналіз суадносін паміж навуковымі паняццямі і сродкамі іх выражэння ў беларускай літаратурнай мове 20-х гадоў паказвае, што самай характэрнай рысай тэрміналагічнай лексікі таго часу з'яўляецца полінайменнасць, г. зн. выкарыстанне для намінацыі і дэфініцыі аднаго і таго ж паняцця некалькіх тэрмінаў, напрыклад: *аснова* — *заснаваньне* — *падстава*, *абразаваньне* — *адукцыя* — *асвета*, *настаўнік* — *вучыцель* — *педагог*, *працэнты* — *працэнтныя грошы*, *наросшы капітал* — *збуйнейшы капітал*, *даўжнік* — *дэбітар*, *даход* — *карысць* — *прыбытак* — *прыход*, *заімадаўца* — *крэдытар*, *алькалі* — *лугі* (г. зн. шчолачы), *атамная вага* — *атамны цяжар*, *гідраты* — *водзістыя сувязі*, *рэакцыя замены* — *рэакцыя змены*, *сачэўка* — *лупа*, *зьмяншае чысло* — *зьмяншаны лік* — *зьмяншанік* — *зьменшыва*, *адыманае чысло* — *ад'емнік* — *аднімнік* — *адымнік* — *адыманае*, *арытмэтычныя адносіны* — *розніцавыя адносіны*, *круг* — *кола*, *дзельнае чысло* — *дзельнае* — *дзеліва*, *кроніка* — *летанісь*, *матыў* — *тон*, *клас* — *стан*, *агульнаселішча* — *супольнажыццё*, *лексы-*

кон — слоўнік, дзейны стан — актыўны стан і інш. Такая развітая полінайменнасць была натуральнай з'явай, таму што шырокая краязнаўчая дзейнасць, «мэтанакіраваны збор народнай лексікі для слоўніка жывой народнай мовы і выпрацоўкі тэрміналагічных сістэм, пашырэнне цэнтральнай і мясцовай прэсы, бурнае развіццё мастацкай літаратуры пры адсутнасці норм словаўжывання зрабілі магчымым пранікненне ў літаратурна-пісьмовыя тэксты, па сутнасці, любога слова — як агульнаўжывальнага, так і тэрытарыяльна абмежаванага і вузкадыялектнага»⁸. Не стала выключэннем у гэтым плане і тэрміналагічная сфера, таму што аўтары навуковых і навукова-папулярных прац, падручнікаў і дапаможнікаў для школы, а таксама стваральнікі беларускай навуковай тэрміналогіі, імкнучыся выкарыстаць перш за ўсё ўласныя моўныя рэсурсы, ужывалі ці прапаноўвалі ў якасці тэрмінаў не толькі ўжо існаваўшыя агульнаўжывальныя і дыялектныя словы, але і ўтвораныя на іх аснове шматлікія неалагізмы розных тыпаў і мадэляў. А калі ўлічыць, што з некаторымі з іх паралельна выкарыстоўваліся асобныя лексічныя запазычанні, то становіцца відавочным наступнае: хоць тэрміналагічная лексіка і ўсведамлялася як своеасаблівы разрад слоў у лексіка-семантычнай сістэме мовы, аднак у функцыянальных адносінах яна яшчэ не вылучалася выразна акрэсленай спецыфікай і яе фарміраванне адбывалася пад моцным уздзеяннем тых працэсаў, якія характэрны былі для развіцця і станаўлення агульнаўжывальнай лексікі. Да таго ж самі стваральнікі тэрміналогіі адзначалі «праектовы», «дыскусійны» характар падрыхтаваных імі тэрміналагічных слоўнікаў. Усё гэта прадвызначыла шырокае пранікненне на старонкі адных і тых жа ці розных выданняў пры намінацыі і дэфініцыі аднаго паняцця некалькіх тэрмінаў, сярод якіх: а) агульнаўжывальныя і дыялектныя словы: *зародак* — *плёнчык*, *правільная* — *праведная* (дроб), *рожа* — *чырвонка*; б) дыялектныя словы рознага пашырэння: *глей* — *мул*, *клубні* — *бульбні*; в) беларускія і запазычаныя словы: *аднімнік* — *ад'емнік*, *барвіца* — *пігмэнт*, *адносіны* — *стасункі*, *канчатак* — *флексія*.

Свядомае выкарыстанне ў працэсе тэрмінатворчасці агульнаўжывальных і дыялектных слоў, розных іх варыянтаў і форм абумовіла наяўнасць сярод тэрмінаў-неалагізмаў: а) слоў з рознай утваральнай асновай (унутранай матывацыяй), аднатыпных ці разнатыпных у словаўтваральных адносінах, але раўназначных у плане зместу: *складаньне* — *дадаваньне* — *злучаньне* — *прылічаньне*, *расчына* — *мешаніна*, *атворыны* — *сіткі*, *гушчыня* — *плотнасць*; б) словаўтваральных варыянтаў: *складанка* — *складнік*, *павалока* — *павалочка*, *зьменшанік* — *зьменшы-ви*, *дроб* — *дробня* — *дробязь*, *абкружэньне* — *закружэньне*, *частка* — *часьціна* — *часьцінка*; в) фанетычных і фанетыка-акцэнталагічных варыянтаў: *абраз* — *вобраз*, *абразнасць* — *вобразнасць*, *супалка* — *суполка*. Акрамя таго, пад уплывам жывых народных гаворак і моў суседніх народаў ужываліся часам розныя варыянты як спрадвечна беларускіх, так і запазычаных слоў, напрыклад: *розьніца* — *ружніца*, *арытмэтыка* — *арыхмэтыка*, *аманьяк* — *аммоніак*, *срочны* — *строчны* (уклад).

Уздзеяннем агульнаўжывальнай лексікі, якая сама перажывала перыяд колькаснага ўзбагачэння і станаўлення, абумоўлены таксама некаторыя семасіялагічныя і фармальна-структурныя асаблівасці тэрміналагічнай лексікі і перш за ўсё: а) неакрэсленасць семантычнага аб'ёму асобных тэрмінаў, якія ў тых ці іншых кантэкстах ужываліся як сінонімы і ўваходзілі ў розныя класіфікацыйныя рады, напрыклад: *мова* — *язык* — *гутарка*, *гаворка* — *гутарка*, *размова* — *гутарка*; б) словаўтваральная неаднароднасць тэрмінаў, што выражаюць аднатыпныя прадметна-лагічныя адносіны ці паняцці, параўн.: *павелічэньне* і *памяншаньне*, *травяністае* і *дрывотнае* (сыцібло).

Адзначаныя і іншыя асаблівасці тэрміналагічнай лексікі беларускай літаратурнай мовы 20-х гадоў сведчаць пра тое, што на пачатковым этапе фарміравання тэрміналагічнай сферы праяўляліся ўсе тыя ўласцівасці, якія характэрны для натуральнага, аб'ектыўнага развіцця лексіка-

семантычнай сістэмы мовы. Гэтыя асаблівасці, абумоўленыя ўнутрымоўнымі заканамернасцямі, не дазвалялі ў поўнай меры праявіцца тым працэсам, што характэрны свядомай тэрмінатворчасці з пазіцый строгага патрабавання сістэмнасці, паняццйна-лагічнай і структурнай абумоўленасці тэрміналагічных адзінак у залежнасці ад іх месца ў сістэме тэрміналогіі адпаведнай галіны ведаў і ад месца ў сістэме лагічнай схемы навукі выражаемых імі паняццяў. Але паколькі «ні адна новая з'ява ў мове не ўзнікае абсалютна стыхійна і ні адна не з'яўляецца прадуктам ні ад чаго не залежнай ініцыятывы», што «заўсёды ў той ці іншай меры прысутнічаюць абодва гэтыя кампаненты — і стыхійнасць і кіруемасць»¹, пры аналізе тэрміналагічнай лексікі 20-х гадоў неабходна перш за ўсё высветліць усе ўнутрымоўныя і пазамоўныя фактары і характар іх уплыву на выпрацоўку беларускай тэрміналогіі, ступень праяўлення ў тэрміналагічнай сферы стыхійнасці і кіруемасці і на гэтай аснове даследаваць паняццжны змест і структуру тэрмінаў той ці іншай галіны ведаў.

¹ «Наша ніва», 1908, № 8. Пры гэтым тут і ў прыкладах захоўваюцца асаблівасці правапісу тагачасных выданняў.

² Александрович С. Х. Пуцявіны роднага слова.— Мінск, 1971, с. 163.

³ Баханько ў А. Я. Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд.— Мінск, 1982, с. 19.

⁴ Мисськевич Г. И. К вопросу о становлении терминологии (на материале комической лексики).— Зб.: Терминология и культура речи. М., 1981, с. 92.

⁵ Проблемы разработки и упорядочения терминологии в Академиях наук союзных республик.— М., 1983, с. 43.

⁶ Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. М., 1970, с. 89.

⁷ Мисськевич Г. И. Цыт. праца, с. 93.

⁸ Баханько ў А. Я. Цыт. праца, с. 52.

⁹ Аврорин В. А. Проблемы изучения функциональной стороны языка.— М., 1975, с. 163.

Ж. Я. БЕЛАКУРСКАЯ

ПАРАЎНАННІ Ў РАННІХ ТВОРАХ ЯКУБА КОЛАСА

Параўнанне — тыповы прыём характарыстыкі прадмета ці з'явы. Прызнаючы вартасць параўнання як важнага мастацкага сродку, некаторыя даследчыкі наогул сцвярджаюць, што «ўсе паэтычныя тропы могуць быць падведзены пад паняцце параўнання, аналогіі»¹. У аснове параўнання ляжыць супастаўленне прадметаў, з'яў з іншымі прадметамі, з'явамі дзеля дасягнення большай яркасці адлюстравання іх, большай нагляднасці ўяўлення, што ўзнікае ў чытача. Праз параўнанні выражаюцца таксама адносіны аўтара да апісваемага, дасягаецца большая лагічная дакладнасць.

Параўнанне — распаўсюджаны мастацкі прыём у творах Якуба Коласа. Паспрабуем раскрыць некаторыя з асаблівасцей функцыянавання параўнанняў у сістэме вобразных сродкаў Якуба Коласа на матэрыяле зборніка «Другое чытанне для дзяцей беларусаў» (Пецярбург, 1909). Каштоўнасць зборніка як крыніцы вывучэння асаблівасцей фарміравання і станаўлення вобразнай сістэмы сучаснай беларускай літаратурнай мовы заключаецца ў тым, што, на думку даследчыкаў, ужо ў дарэвалюцыйных творах Якуба Коласа выпрацоўвалася тое пісьмо, той стыль, які знайшоў эвалюцыю ў яго буйных эпічных творах². У зборнік уключаны розныя ў жанравых адносінах творы — аповяданні, казкі, вершы. Побач з імі змешчаны фальклорныя творы (казкі), апрацаваныя пісьменнікам. Такім чынам, змест зборніка даволі шырокі, але ўвогуле ён звязаны з мастацкім апісаннем беларускай прыроды, жыцця і цяжкай штодзённай працы вясковага люду, яго будняў і свят.

Цэнтральнае месца сярод мастацкіх сродкаў зборніка займаюць параўнанні, хоць увогуле іх тут не так ужо і многа (на 110 старонак тэксту намі адзначана каля 220 выпадкаў іх ужывання). Але яны разнастайныя па сваіх функцыях, структуры, значэнню і спосабах увядзення ў кан-